

Сидорчук Н.Г. Шляхи оптимізації педагогічної освіти та перспективи її розвитку // Теорія і практика професійної майстерності в умовах цілежиттєвого навчання: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во Рута, 2016. – С. 286-299.

Сидорчук Н.Г.

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Важливе значення у формуванні культурних цінностей, наукового та інтелектуального потенціалу суспільства належить вищим навчальним закладам, основу діяльності яких становить професорсько-викладацький склад [3]. Напрями діяльності викладачів вищої школи регламентуються статтею 53 Закону України «Про вищу освіту» (2014), а наукові розробки проблеми становлення їх професіоналізму, компетентнісних характеристик знайшли своє відображення у роботах О.І. Гури, О.А. Дубасенюк, А.І. Кузьмінського, З.Н. Курлянд, С.В. Лісової, А.А. Сбруєвої та ін.

У цілому професійно-педагогічна діяльність є особливим видом соціальної діяльності, що передбачає передачу накопиченого людством досвіду від старших поколінь до молодших, зокрема досвід науково-педагогічних, педагогічних, наукових працівників з високим рівнем кваліфікації, професіоналізму та фахової компетентності слід передавати молодим педагогам-дослідникам. Проте у дослідженнях останніх десятиріч науковці надають перевагу не тільки високому рівню професійної кваліфікації фахівця, але й певним *професійнозначущим якостям особистості*, що сприяють підвищенню їх відповідальності за результати професійної діяльності, визначають рівень їх соціальної успішності у цілому, конкурентоспроможності на ринку праці (див. табл. 1).

Таблиця 1

Ключові вміння надпредметного характеру [7, с. 383-385]

Блок умінь	Показник
Пізнавальні	<ul style="list-style-type: none"> • орієнтуватися у широкому колі питань, не обмежених вузькою спеціалізацією; • актуалізувати та розвивати власні ресурси; • оновлювати свої знання; • артикулювати знання; • швидко актуалізувати знання у даний момент у необхідній ситуації; • застосовувати знання у широкому спектрі ситуацій; • виокремлювати ключові елементи знань, їх категоріальний характер; • гнучко використовувати знання поряд з декларативними знаннями й знаннями процедурного характеру.
Регулятивні	<ul style="list-style-type: none"> • творчо діяти в різних ситуаціях, у тому числі нестандартного характеру; • обирати оптимальні рішення з різноманіття можливих; • конструювати завдання з реалізації певного виду діяльності; • адаптуватися в умовах сучасного багатофакторного соціально-політичного, ринково-економічного, інформаційно і комунікаційно насиченого простору; • мобільно реагувати на зміни у професійному та соціальному середовищах; • перебудовуватися в непередбачуваних умовах; • проявляти волюві зусилля для досягнення необхідних значущих результатів; • діяти самостійно й відповідально у будь-якій ситуації; • стимулювати розвиток активності, ініціативи.
Технологічні	<ul style="list-style-type: none"> • успішно реалізовувати поставлені завдання із застосуванням інноваційних підходів; • проявляти критичність мислення (з множини рішень вибирати найбільш оптимальне, аргументовано доводити недоцільні рішення, брати під сумнів ефектні, але не ефективні рішення тощо); • знаходити з множини методів і способів вирішення проблеми найбільш оптимальні для конкретних ситуаційних умов; • обирати оптимальні засоби самовираження та самотворення; • дидактичні вміння з організації навчально-виховного процесу із залученням технічних засобів;

	<ul style="list-style-type: none"> • користуватися апаратурою (відеокамери, відеомагнітофони, мультимедійні відеопроєктори, комп'ютери тощо).
Комунікативні	<ul style="list-style-type: none"> • будувати взаємодії професіонала зі світом на основі ставлення до себе, до суспільства, до оточуючих, до діяльності тощо.
Контрольно-коректувальні	<ul style="list-style-type: none"> • адекватно оцінювати власні знання, уміння навички надпредметного характеру; • адекватно оцінювати оточуючих, їх дії у межах професійної діяльності, професійні характеристики тощо; • адекватно оцінювати суспільні явища та події.

За таких умов у ході обґрунтування моделі майбутнього викладача вищої школи дослідники надають перевагу поєднанню мотиваційно-когнітивних та поведінкових компонентів структури особистості, досліджують умови розвитку творчого потенціалу викладача вищої школи.

Шляхом реалізації поставленого завдання є оволодіння майбутніми викладачами вищої школи основами *педагогічної майстерності* – професійними знаннями та вміннями, що забезпечують оптимізацію всіх видів навчальної діяльності, спрямовують їх на всебічний розвиток, удосконалення особистості, формування світогляду, здібностей, потреб у соціально значущій діяльності.

З позицій особистісно-діяльнісного підходу *педагогічну майстерність* розглядають як комплекс властивостей особистості, що забезпечує високий рівень її самоорганізації. Зазначений комплекс включає відомі компоненти: *гуманістичну спрямованість* діяльності викладача вищої школи, що виражається у його активній професійній позиції; *професійно-орієнтовані знання*; *педагогічні здібності*, які свідчать про особливості протікання психічних процесів, що сприяють успіху педагогічної діяльності; *педагогічну техніку* – форму організації поведінки вчителя.

Поняття «педагогічна техніка», як правило, окреслюють через дві групи компонентів.

Перша група компонентів педагогічної техніки пов'язана з умінням впливати на особистість та колектив та розкриває технологічну сторону процесу виховання та навчання: дидактичні, організаторські, конструктивні, комунікативні вміння; технологічні прийоми пред'явлення вимог, управління педагогічним спілкуванням тощо.

Друга група компонентів пов'язана з умінням педагога управляти своєю поведінкою: володіння організмом (міміка, пантоміміка); управління емоціями, настроєм (зняття зайвого психічного напруження, створення творчого самопочуття); соціально-перцептивні здібності (увага, спостережливість, уява, уявлення та ін.); техніка мови (дихання, постановка голосу, дикція, темп мови тощо).

Така характеристика педагогічної майстерності дозволяє підкреслити, що вона є самоорганізуючою системою у структурі особистості, ключовим системоутворювальним фактором якої виступає гуманістична спрямованість, що дозволяє доцільно будувати професійну діяльність.

Фундаментом розвитку професійної майстерності викладача вищого навчального закладу, що надає їй глибини, ґрунтовності, усвідомленості дій, стають знання, які разом з гуманістичною спрямованістю складають основу високого рівня професіоналізму в діяльності. Таке поєднання забезпечує цілісність самоорганізуючої системи.

Швидкість удосконалення педагогічної майстерності залежить від педагогічних здібностей. А техніка, що спирається на поєднання здібностей із знаннями, дозволяє всі засоби впливу пов'язати з метою, гармонізуючи цим структуру педагогічної діяльності [6, с. 10-16].

У зазначеному контексті представимо специфіку та шляхи реалізації поставленого завдання у ході вивчення курсу "Педагогіка і методика викладання у вищій школі" майбутніми викладачами психології (освітньо-кваліфікаційний рівень "магістр") на соціально-психологічному факультеті Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Становлення людини як істоти соціальної (соціалізація), що управляється та контролюється суспільством, прийнято називати освітою – феномен, вивченням механізмів реалізації якого й займається педагогіка. Освіта, як складова засобу виробництва матеріального життя, за допомогою двох взаємопов'язаних процесів – навчання та виховання – здійснює цілеспрямоване формування необхідного для суспільства типу особистості. Відповідно вивчення освіти як такої, її становлення, розвитку, особливостей у різні історичні епохи забезпечує можливість проаналізувати у розвитку

перетворювальну функцію загальнопедагогічних концепцій [1, с. 37].

У широкому розумінні *педагогіку* (грец. *παιδαγωγική* – майстерність виховання) розглядають як науку про спеціально організовану цілеспрямовану і систематичну діяльність з формування людини (в тому числі в різні історичні епохи), шляхи і форми організації зазначеного процесу. Педагогіка як наука та навчальний предмет виконує загальну функцію трансляції культури. Вона включена у навчальні програми вищих закладів освіти для студентів усіх напрямів підготовки та є складовою гуманітарної, соціально-гуманітарної (у класичних університетах, технічних закладах освіти), професійно-педагогічної (у педагогічних навчальних закладах) підготовки майбутніх фахівців як компонент їх цілісної фахової підготовки (О.А. Абдулліна, І.А. Зязюн, В.А. Кан-Калік, Н.В. Кузьміна, Н.Г.Ничкало, О.М. Пехота, В.А. Семиченко, В.О. Сластьонін, Г.В. Троцько та ін.).

Педагогіка вищої школи (вузівська педагогіка) – наука про закономірності навчання та виховання студентів, а також їх наукову і професійну підготовку як фахівців відповідно до вимог держави [4, с. 226-283]. Підготовка майбутніх фахівців в умовах магістратури передбачає формування у магістрантів психолого-педагогічної готовності до здійснення викладацької діяльності в умовах різних типів вищих навчальних закладів.

У зазначеному контексті метою курсу "Педагогіка і методика викладання у вищій школі" визначено *набуття* майбутніми викладачами вищих навчальних закладів *знань* про оптимальні умови реалізації навчально-виховного процесу у вищій школі, шляхи досягнення її якісно нового рівня в умовах реалізації положень Законів України "Про освіту", "Про вищу освіту" та Національної стратегії розвитку освіти України на 2012-2021 роки; *формування вмінь*, спрямованих на набуття досвіду професійно-педагогічної діяльності у вищій школі.

У цьому розумінні питання про оволодіння основами педагогічних знань тісно пов'язане із проблемою педагогічної майстерності. Як зазначав І.А. Зязюн, можна бути професійно компетентним педагогом, вільно орієнтуватися у предметній сфері, системно сприймати і діяти в педагогічній

реальності, мати особистісно-гуманітарну орієнтацію (на відміну від технократичної), вміти узагальнювати й передавати свій досвід іншим колегам, володіти сучасними педагогічними технологіями, але при цьому залишатися добротним ремісником. Щоб бути майстром, зазначав науковець, необхідно оволодіти особистісною професійною неповторністю й унікальністю, своїм стилем діяльності, концептуальністю професійного мислення [2, с. 367-368].

Практичний контекст упровадження курсу включав ряд кроків: розробку етапів досягнення поставленої мети з опорою на теоретичний, практичний блок та блок індивідуальної роботи студентів; розробку конкретних форм діяльності викладача та студентів у ході навчального процесу (лекція з аудіовізуальною підтримкою, читання першоджерел, їх аналіз, складання магістрантами вільного конспекту на основі прочитаних першоджерел, підготовка та проведення ділової гри, розробка проектного завдання тощо); розробку локальних алгоритмів роботи магістрантами, що дозволило осмислити зв'язки між сучасними теоретичними педагогічними моделями та їх розвитком у реальних умовах освітянської практики.

Зазначена дисципліна у межах навчальної програми для спеціальності "05.053–Психологія" (освітньо-кваліфікаційний рівень «Магістр») включає три змістових модулі: "Загальні основи педагогіки вищої школи", "Теоретичні основи педагогіки вищої школи", "Методичні основи організації процесу навчання у вищій школі", виклад яких передбачає *поетапне осмислення* теоретичного та практичного блоків.

У межах поставлених завдань серед інших цікавою формою роботи обрано проведення ділової гри "*Успішний викладач – етапи становлення*", метою якої є формування загального бачення професійного образу викладача на основі попередньо опрацьованого теоретичного матеріалу; осмислення власного професійно-педагогічного потенціалу в контексті сучасних вимог до викладача вищої школи; окреслення можливостей досягнення успіху у майбутній викладацькій діяльності, тобто завдань прикладної складової педагогічних знань.

У цілому ділова гра виконує у розв'язанні поставлених завдань ряд функцій: *освітню* (забезпечує проектування

теоретичних положень у практичну площину); *спонукальну* (викликає зацікавленість проблематикою); *комунікативну* (сприяє засвоєнню елементів культури спілкування майбутніх фахівців); *самореалізації* (допомагає кожному учаснику гри реалізувати свої можливості); *розвивальну* (забезпечує розвиток уваги, волі та інших психічних якостей); *розважальну* (дає змогу отримати задоволення від навчання); *діагностувальну* (допомагає виявити відхилення у знаннях, уміннях та навичках, поведінці); *корекційну* (забезпечує розвиток позитивних змін в особистісній сфері майбутніх фахівців).

Н.Я. Кравчук та О.Є. Коваль виділяють різні типи ігрових методів професійного навчання: ігри-вправи, ігрова дискусія, ігрова ситуація, рольова гра та ін. [5, с. 18], проте особливе місце у сконструйованому навчальному процесі займає *ділова навчальна гра*.

Такий вид ігрової діяльності фактично є навчально-практичним заняттям, яке у заданих умовах носить прогностичний характер. Така діяльність поєднує у собі ознаки теоретичного контролю і проектування майбутньої професійної діяльності шляхом моделювання образу викладача як суб'єкта навчального процесу. Як колективна форма, вона дає змогу магістрантам усвідомити і подолати суперечності між абстрактним характером предмету навчально-пізнавальної діяльності (знання, знакові системи) і реальним предметом майбутньої професійної діяльності, індивідуальним способом навчання магістранта і колективним характером професійної діяльності, опорою в навчанні переважно на інтелект магістранта і залученням у процес перспектив особистості спеціаліста.

Як правило, ділові ігри включають розв'язання ігрових та педагогічних завдань. Змістом *ігрових завдань* учасника є успішне виконання ролі, реалізація ігрових дій, отримання максимально можливої кількості балів, уникнення штрафів, прийняття адекватних рішень тощо. Змістом *педагогічних завдань* є розвиток професійного теоретичного і практичного мислення, вміння вибудовувати стосунки з іншими людьми, оволодіння моральними нормами, розвиток загальних і професійних здібностей, формування відповідального ставлення до праці тощо. Фактично саме педагогічні

завдання окреслюють перспективу формування професійно орієнтованих властивостей та якостей особистості, що визначалося пріоритетним завданням підготовки майбутнього педагога з орієнтацією на потреби сучасної вищої школи.

Педагогічне і психологічно продумане використання гри стимулює розумову діяльність, що підвищує інтелектуальну активність, пізнавальну самостійність та ініціативність студентів. Соціально-психологічний вплив гри виявляється в подоланні магістрантом страху говоріння, у формуванні культури спілкування, особливо культури ведення діалогу. Гра формує здатність приймати самостійні рішення, оцінювати свої дії та дії інших, сприяє активізації знань.

Методика проведення ділової навчальної гри передбачає реалізацію ряду етапів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Етапи проведення ділової гри

Основні етапи ділової гри	Цілі і завдання кожного етапу	Шляхи реалізації поставлених завдань
1. Підготовчий етап (визначення мети, аналіз проблеми, обґрунтування завдань, складання плану, опис процедури проведення гри, зміст конкретних дій, характеристика дійових осіб)	<i>Розробка ігрових дій</i>	<ul style="list-style-type: none"> - розробка сценарію; - розробка плану; - загальний опис гри; - розробка інструктивних положень; - підготовка матеріального забезпечення; - формулювання проблеми; - визначення регламенту, правил, розподіл ролей, формування груп; - проведення консультацій.
2. Проведення гри	<i>Реалізація ігрових дій</i>	<ul style="list-style-type: none"> - робота з джерелами; - тренінгова робота.
	<i>Групова робота над виконанням завдань</i>	<ul style="list-style-type: none"> - участь у гри; - робота експертів.

3. Аналіз та узагальнення результатів	<i>Міжгрупові дискусійні студії</i>	- аналіз, рефлексія; - оцінка, самооцінка; - висновки, узагальнення; - рекомендації; - перспективи післядії.
--	---	--

За загальних умов проведення запропонована ділова гра спрямована на пошук відповіді на ряд питань, які розглядаються як певні етапи перспективної оцінки (моделювання) викладацької діяльності та місця конкретного магістранта у її перспективній реалізації.

Етапи ділової гри

"Успішний викладач – етапи становлення"

I етап. «Ким бути?». *Мета етапу.* Створення психологічного портрету успішного викладача в умовах оновлення системи вищої освіти.

II етап. «Бути чи не бути?» *Мета етапу.* Визначення стану психічного, соціального та фізичного здоров'я, чинників, що знижують ефективність професійної діяльності викладача вищої школи.

III етап. «Що робити?» *Мета етапу.* Визначення перспектив та побудова загальної стратегії професійного становлення у галузі викладацької діяльності.

Завдання для роботи у мікрогрупах

I етап. «Ким бути?»

Мета етапу. Створення психологічного портрету успішного викладача в умовах оновлення системи вищої освіти.

Очікуваний результат. Складання матриці групового портрету «успішного» викладача.

Завдання 1 (для ведучого). Погодивши завдання із учасниками гри, розподілити їх на 3 мікрогрупи для її проведення.

Завдання 2 (для учасників мікрогрупи).

1. Розробити соціально-психологічний портрет «успішного» викладача. За основу взяти ранжований перелік з 15 властивостей та якостей (обираються і ранжуються учасниками мікрогрупи) (див. табл. 3 та табл. 1).

У ході складання відповідного переліку слід ураховувати відображення в «портреті» всіх складових

відповідного блоку професіограми як професійної моделі (загальногромадянські риси; морально-психологічні якості; науково-педагогічні якості; індивідуально-психологічні особливості; професійно-педагогічні якості; ситуативні).

Таблиця 3

Модель професійно орієнтованих властивостей та якостей особистості викладача вищого навчального закладу

№	Перелік якостей викладача	Найменування складової професійної моделі	Експертна оцінка або самооцінка
1			
15			

Скласти таблицю за результатами проведеної мікрогрупою роботи. Розмножити її у 5 примірниках.

2. Обрати індивідуальну (нестандартну) форму подання інформації у групі з використанням наочності, аудіовізуальної підтримки та презентувати (з обґрунтуванням обраної логіки) свій варіант у групі для обговорення.

Завдання 2 (для ведучого). На основі представлених мікрогрупою варіантів моделей скласти загальне бачення професійного портрета викладача.

1. Учасники кожної групи виступають у ролі експертів та дають оцінку значущості кожній із запропонованих мікрогрупою якостей за 5-ти бальною шкалою, де

5 – надзвичайно важлива якість;

4 – дуже важлива;

3 – важлива;

2 – не завжди важлива;

1 – відносно важлива;

0 – не значуща.

2. У результаті складається зведена таблиця експертних оцінок як образ для ухвалення остаточного рішення щодо групового портрету «успішного» викладача (основа для складання матриці готується ведучим заздалегідь) (див. табл. 4).

Таблиця 4

Матриця групового портрету «успішного» викладача

№	Перелік якостей	Зведена оцінка	Ранг
1			

У результаті складання групового портрету «успішного» викладача спільними характеристиками магістранти усіх мікрогруп у рейтинговій послідовності назвали такі, як

- гуманізм (любов до людей, любов до дітей) – 4,8 бали,
- відповідальність (дисциплінованість, готовність нести відповідальність) – 4,3 бали,
- креативність (творчість, винахідливість) – 3,9 бали,
- духовність (моральність) – 3,8 бали,
- естетичність (артистизм, педагогічна техніка, та ін.) – 3,6 бали,
- комунікативність (культура мовлення, здатність до діалогу, толерантність) – 3,4 бали,
- освіченість (мудрість, широкий професійний та загальний світогляд) – 3,2 бали,
- працьовитість – 2,7 бали,
- вимогливість – 2,4 бали,
- патріотизм – 2,1 бали.

Отримані дані і склали основу для проведення наступних етапів ділової гри.

II етап. «Бути чи не бути?»

Мета етапу. Визначення стану психічного, соціального та фізичного здоров'я, чинників, що знижують ефективність професійної діяльності викладача вищої школи.

Очікуваний результат. Виявити власний професійно-педагогічний потенціал шляхом самооцінки у ході проходження відповідного тестування.

Завдання 1 (для ведучого). Погодивши завдання із учасниками гри, розподілити їх на мікрогрупи для її проведення (див. табл. 5).

Завдання 2 (для учасників мікрогрупи).

Таблица 5

№	Назва блоку	Примітка	
1	Блок загальногромадянських та морально-психологічних якостей	I мікрогрупа	
2	Блок індивідуально-психологічних особливостей («Почерк і характер», «Який Ваш стиль вирішення конфліктних ситуацій» та ін.)	II мікрогрупа	
3	Блок науково-педагогічних характеристик		
4	Блок комунікативних характеристик («Чи здатні Ви впливати на інших?», «Уміння слухати» тощо)	III мікрогрупа	
5	Блок організаційно-конструкторських характеристик «Чи організована Ви людина?»		
6	Блок ситуативних характеристик		

Завдання 3 (для ведучого). За результатами тестування організувати виявлення сильних та слабких сторін особистості учасника шляхом порівняння результатів з портретом «успішного викладача». Для роботи може бути використана узагальнююча таблиця (див. табл. 6).

Таблица 6

[illegible]

III етап. «Що робити?»

Мета етапу. Визначення перспектив та побудова загальної стратегії професійного становлення у галузі викладацької діяльності.

Очікуваний результат. Розробка особистої траєкторії становлення у галузі викладацької діяльності.

Завдання 1 (для ведучого). Організувати роботу учасників гри для розробки особистої траєкторії становлення у галузі викладацької діяльності (обрати форму організації спілкування ведучий/учасник гри).

Завдання 2 (для учасників мікрогрупи). За рекомендаціями ведучого (до заняття або під час заняття) розробити особистісну стратегію професійного становлення у галузі викладацької діяльності (див. табл. 7).

Таблиця 7

*Особиста стратегія професійного становлення
у галузі викладацької діяльності*

№	Показники	Стратегія
1.	Слабкі сторони	Як подолати
1.1		
1.2		
2	Сильні сторони	Як розвивати
2.1		
2.1		
3.	Сфери успіху	Особиста стратегія професійного становлення
3.1		
3.2		

Завдання 3 (для ведучого). Підвести підсумки проведення ділової гри з визначенням досягнутих результатів.

Педагогіка за своєю суттю ніколи не обмежувалася передачею існуючих зразків досвіду. Основним її призначенням завжди було творення людини, здатної

перетворювати світ, наповнювати його відповідно до запитів цивілізаційного розвитку новим змістом. За таких умов ігровий підхід не є визначальним способом засвоєння навчального матеріалу, але він значно збагачує педагогічну практику і розширює можливості тих, хто навчається, у контексті визначених завдань щодо формування професійно орієнтованих властивостей та якостей особистості, які обумовлюють його педагогічну майстерність.

Література

1. Делор Ж. Образование – сокровище. UNESCO, 1996 / Ж. Делор // Университетская книга. – 1997. – №4 – С. 37.
2. Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії: [монографія] / Зязюн І.А. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
3. Концептуальні засади розвитку педагогічної освіти та її інтеграції в європейський освітній простір / Затверджено наказом МОН № 998 від 31.12.2004 р. – Харків, 2004.
4. Мачинська Н.І. Педагогічна освіта магістрантів вищих навчальних закладів непедагогічного профілю [монографія] / Наталія Мачинська; за ред. докт. пед. наук, проф., член-кор. НАПН України С.О. Сисоєвої. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 416 с.
5. Методика викладання у вищій школі (мотивація навчальної діяльності): Матеріали методичного семінару «Мотиваційний підхід до організації навчального процесу у вищій школі» / [Н.Я. Кравчук, О.Є. Коваль]. – Тернопіль: ТНЕУ, 2011. – 81 с.
6. Основы педагогического мастерства: [учеб. пособ. для пед. спец. высш. учеб. завед.] / И.А. Зязюн, И.Ф. Кривонос, Н.Н. Тарасевич и др. / под ред. И.А. Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – 302 с.
7. Сидорчук Н.Г. Професійно-педагогічна підготовка студентів університетів у контексті єдиного європейського освітнього простору: історико-педагогічний аспект: [монографія] / Н.Г. Сидорчук / за заг. ред. О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 608 с.

